

Rozhovor

O literatuře a literární výchově s Hedvikou Vydrovou

Doc. PhDr. Hedvika Vydrová, absolventka FF UK v Praze (obory španělština a francouzština), docentka v oboru španělská a hispanoamerická literatura, v letech 1990–2011 ředitelka Ústavu románských studií FF UK v Praze, externí pedagožka na PF (později FF) JU v Č. Budějovicích, editorka a překladatelka. V roce 2003 obdržela španělský Řád Isabely Katolické za šíření hispánské kultury. Přednášela v Mexiku, Kolumbii a Španělsku. Zabývá se dějinami hispánské literatury, publikuje odborné práce zejména o problematice modernismu, básnické avantgardy a nového románu.

Vážená paní docentko, umělecká literatura se hrála a hraje stále zásadní roli ve Vašem bohatém profesním životě. Jaký je podle Vašeho názoru hlavní smysl a význam literatury a čtenářství v lidském životě? V současné postmoderní společnosti jsme svědky toho, že vizuální kód stále více vytlačuje kód slovesný. V čase elektronických médií má kvalitní literatura těžké postavení; slovo ztrácí svou vážnost, hloubku a sílu. Zdá se, že očividně poklesla úcta k němu. Jak vnímáte tuto současnou realitu? Co si myslíte o používání zjednodušených verzí literárních děl, různých adaptací či komiksů?

„Umělecká literatura“ je významově dost široký a ne zcela snadno definovatelný koncept. Utvářel se a měnil v čase. Už to podstatné v něm – tedy pojem literatury – klade mnoho otázek. Ten, kdo se zabývá historií literatury, si vždy u jejích počátků v tom kterém společenství musí vymezit, zda bude termín „literatura“ odvozovat od jeho latinského základu – „litera“, písmeno, tzn. od písma, jímž je tento artefakt vytvořen, či zda do něj zahrne i výtvoř orální, vzniklé jako nepsané, byť třeba později písmem zaznamenané, kterým je však společné to, že vznikly na bázi slova. Čeština má v tomto velkou výhodu, že disponuje pro takový druh tvorby termínem „slovesnost“. Neméně složité je postihnout význam vymezujícího adjektiva „umělecký“. Snad by se velice obecně dalo říci, že jde o slovesnost, která vzniká s jistým záměrem, a ten není omezen pouze na čistě užitkovou komunikaci na základě slova, ale má nebo může mít i funkce další, za jistých okolností pro život člověka možná i závažnější.

Vyjděme však z kontextu, v němž jsou Vaše úvodní otázky po smyslu umělecké literatury kladeny v jasné souvislosti s knihou, tudíž i písmem, psaním a tím, kdo píše, a zároveň s aktem „konzumace“ výsledku takové tvorby, tedy četbou a jejím aktérem, čtenářem. Musím hned zkraje tohoto rozhovoru přiznat, že patřím ke generaci 80+, které se dnes dostává přednostního očkování proti Covid-19 a která pokládala knihu za přirozenou součást života (v těch lepších případech nejen školního) a která nástup nových forem tvorby, nových způsobů prostředkování poznatků i zábavy zažila až v dospělosti. A vzhledem k zakotvení naší země v bloku zemí budujících socialismus byla

tato generace dokonce politickou a ideologickou cenzurou jak umělecké tvorby, tak zábavního průmyslu „chráněna“ až do zralého věku před jejich možným negativním dopadem na utváření vztahu ke knize a k aktu čtení. Dokonce mě napadá, že totalitní cenzura paradoxně posilovala v lidech potřebu číst, touhu získat nepovolený text či knihu a v případě úspěchu je tajně a s rizikem postihu šířit dál.

Je, myslím, pochopitelné, že polistopadová radikální změna společenského a politického života, která přinesla svobodu slova, pohybu atd., byla provázena obrovskou euforií z možností, které nabízela právě v oblasti literární tvorby, nakladatelské činnosti, překladové politiky, knižního trhu, dostupnosti zahraniční literatury. A že toto nadšení z otevřenosti vůči světu nám po jistou dobu překrývalo dosah celé řady nových fenoménů, které jistým způsobem potlačovaly nebo alespoň umenšovaly jedinečnou váhu slova jako takového a ještě víc slova tzv. krásné literatury, tedy slova, které je nositelem jiných významů než běžná slovní komunikace a dosahuje účinu svého sdělení jinými prostředky. Zmiňujete stále zřetelnější převahu vizuálního kódu, obrazu nad slovním sdělením. Dal by se přidat ještě kód auditivní – záplava ne hudby, ale „muziky“, a zvuku vůbec. A pokud možno co nejhlasitějšího, možná aby hlučností překryl vyprázdněnost naší komunikace.

Dalším závažným jevem, který uvádíte, je nepochybně rozmach elektronických médií, která na jedné straně otevřela netušené možnosti rychlé komunikace, neomezeného poznávání bez hranic, bez námahy a s relativně nízkými náklady, na straně druhé nás vedla a vedou k podcenění kvality slovesného textu co do přesnosti, srozumitelnosti a neotřelosti vyjádření, o gramatické korektnosti jazyka ani nemluvě. Z většiny populace se stali ustaviční čtenáři zpráv bulvárního tisku či esemesek od rodiny, přátel, kolegů a známých na displejích chytrých telefonů, tabletů a počítačů, ale také spisovatelé nebo spíše psavci bezduchých debat na sítích, fragmentárních ničím nepodložených soudů a vulgarit, kteří nedostatečnou slovní zásobu i myšlenkovou potenci musí nahrazovat slovními vycpávkami bez jakéhokoli významu (mám na mysli zejména umrtvující záplavu příslovčí typu prostě, v podstatě, vlastně). Je samozřejmé, že takto pojaté čtení a psaní ani nepodporuje obecnou vnímavost vůči jakémukoliv textu, natož pak uměleckému, ani nekultivuje a neobohacuje použitý jazyk.

Přes tyto nesporně negativní jevy nevidím dnešní stav naší jazykové kultury a literární kompetence tak černě. Je až podivuhodné, jak velké množství lidí z nejrůznějších koutů naší země prokazuje na internetu (tady je funkce jedné z vymožeností nové doby jistě pozitivní) svůj rozvinutý smysl pro hru s jazykem. Záplava „coronavirových“ vtipů založených z velké části na čistě slovním humoru mi v posledním roce prožitém „s covidem“ ulehčovala život a určitě nejen mně. Pozoruhodná je taky spontánní aktivita běžných uživatelů internetu zaznamenávat novotvary, které originálním způsobem rozšiřují a obohacují českou slovní zásobu (viz: M. Kavka, M. Škrabal a kol., *Haknutá čeština. Neortodoxní slovník dnešní mateřštiny*, 1. vyd., 2018). Je samozřejmé, že ne každý, kdo má zájem o kvalitu současné češtiny, je právě touto aktivitou nadšen. Mne ale těší a baví. Obdobné je to s četností protichůdných názorů na „úpravy“ klasických literárních děl, které mají alespoň něco z literárního dědictví přiblížit novým generacím. U nás je asi nejznámější již starší počín Jaromíra Johna *Příběhy Dona Quijota* (1941), původně určený českým dětem. Měl jim přiblížit jedno z největších děl světové literatury, které pro svou rozsáhlost a náročný renesanční narativ není snadnou četbou ani pro zkušeného milovníka literatury. Johnova „dětská“ verze příběhů slavného španělského „moudrého blázna“, pošetilce a snílka, si však stále uchovává, nepochybně zásluhou autorovy neobyčejné literární a estetické erudice i daru básnického jazyka, svou působivost a smysluplnost i pro dnešního dospělého

čtenáře. Jiné je to ovšem s novějšími „výcucy“ z obsahu známých děl ve stylu Reader's Digest, které mohou dávat šanci těm, kdo nemají trpělivost přečíst daný text v původní celistvé podobě, ale chtějí působit jako vzdělanci. Budiž jim to práno, ale cesta ke kvalitnímu čtenářství to určitě není. Ještě jinou roli pak sehrávají nejrůznější adaptace literárních textů – dramatické, filmové, hudební i výtvarné (včetně komiksů, na které se ptáte). Zde jistě záleží na citlivosti, vnímavosti a erudici, ale především na důvodech a záměru autora takové adaptace. V každém případě ale jde o jiné dílo, nový tvůrčí čin a jako takový by výsledek měl být posuzován. Ale může se také stát, že právě zdařilá proměna – v žánru, výrazových prostředcích, zpravidla i v časové aktualizaci tématu a v jeho poselství – vyvolá v příjemcích nový nebo intenzivnější zájem o původní literární předlohu a dovede je až k ponoření se do četby.

Uvádí se, že Češi jsou nadprůměrně čtoucí národ a navíc Česká republika má jednu z nejhustších sítí veřejných knihoven na světě. Přesto v mezinárodních výzkumech čtenářské gramotnosti PISA naši žáci na 2. stupni ZŠ dosahují opakovaně průměrných či mírně podprůměrných výsledků především v oblasti porozumění textu. Může to působit až paradoxně. Kde spatřujete zásadní problém? Přes značné úsilí o pedagogickou humanizaci školství ve školách přetrvává pragmatická a utilitární příprava k uplatnění na trhu práce. Slovy J. Hábla škola zůstává spíše „bytočně-funkcionalistickou“. I přes celou řadu vynikající osobností učitelů, jež zastávají inovativní přístup, pojetí školní výuky v literární výchově je převážně přebujelé faktograficky a historiograficky. Na TF JU v rámci studijního oboru pedagogika volného času tvoří jednu ze specializací literární výchova ve volném čase. V rámci neformálního vzdělávání přirozeně navazuje na školní literární výchovu, má komplementární charakter. Zájmová literární výchova je komunikativně pojatá, přesunuje se od vědomostí k dovednostem a zaměřuje se na čtenářské, zážitkové a interpretativní pojetí výchovy v duchu výchovy četbou a výchovy ke čtenářství. Umožňuje používat řadu netradičních aktivizujících metod spojených se hrou a zážitkem, reflektivními dialogy... a snaží se o návrat k přirozenému vztahu ke čtení, o obnovu lásky ke knize ke knihám a kultivaci vlastního čtenářství. Jaké cesty jsou pro výchovu četbou a výchovu ke čtenářství nejvhodnější?

Pokud jde o Vámi zmíněnou nízkou úroveň čtenářské gramotnosti, kterou údajně dokládají výsledky našich žáků ZŠ v mezinárodních výzkumech (a která, jak konstatujete, skutečně je na první pohled v rozporu s množstvím literárních děl u nás nejen vydávaných, ale i kupovaných nebo půjčovaných v knihovnách, s úspěšností každoročních akcí jako je knižní veletrh Svět knihy nebo Festival spisovatelů), nedokáži posoudit, jak věrohodné tyto závěry jsou a jak a na základě čeho je ona gramotnost posuzována. Jistě se na ní může podepisovat školní literární výchova, která, jak poukazujete, je stále založena na faktografii a historiografii a tím mladé potenciální čtenáře může odrážet. Poněvadž v mém profesním životě chybí zkušenost z výuky na 2. a 3. stupni škol, těžko mohu navrhnout nějaký pedagogický postup, který by to napravil. Ale možná by se dalo uplatnit něco z výuky na vysoké škole, zkusit jistý typ seminární výuky, která umožňuje rozpravu, debatu, je mnohem osobnější a vyučujícímu dává možnost probudit zájem studentů třeba nějakou souvislostí s jejich životní zkušeností, případně se současným děním u nás a ve světě. Může jim také ukázat na konkrétním textu, jak autor dosahuje účinnosti některé pasáže nebo celého díla užitím určitých stavebních postupů či jazykových prostředků. Ale proti tomu bude určitě stát omezený počet hodin určených středoškolské jazykové a literární výchově, který se opírá o celospolečenský odklon od humanitních studií a zdůrazňovanou preferenci „užitečných“ technických a ekonomických oborů. Je přitom dnes již prokázáno, že právě vzdělanost a výchova v tzv. nepraktických

oblastech vědění vede i k větší efektivitě oněch preferovaných oborů při uplatnění v praxi. O to záslušnější se mi jeví úsilí Teologické fakulty JU dát svým studentům (potenciálním budoucím pedagogům) možnost formovat svůj vztah k literatuře nabídkou speciálního kursu literární výchovy ve volném čase, který zmiňujete.

Při úvahách o literatuře jako prostředku školní edukace a výchovy ve volném čase jsem se neustále vracela k narativitě a dvěma klíčovým slovům – příběh a vyprávění. Vše je skryto v příběhu, učíme se skrze příběhy; vyprávění příběhů je původní a společnou podobou lidského myšlení. Člověk sám sobě obvykle porozumí právě v souřadnicích příběhu. Dnes se bohužel málo vypráví nejen ve školách, ale i v rodinách. Jak nahlížíte na příběh a vyprávění?

Nepochybně jednu z důležitých cest k četbě a literárnímu textu uvádíte Vy sama. Je jí příběh a jeho vyprávění. Souhlasím s Vámi, že vyprávění se vytrácí z našeho běžného života, není na ně čas ani nálada. A možná schází už i paměť. Protože ta je nyní v jakémsi sdíleném opovržení. Proč si něco pamatovat, když stačí jedno či dvě kliknutí a nějaký elektronický Děd Vševěd vyplivne údaj, který potřebuji. To je sice možné (byť ne vždy spolehlivé), jenže co mi určitě neposkytne, je příběh třeba o tom, jak strýček na konci první světové války spolu se svými druhy z boje, čerstvými legionáři, putoval téměř rok z ruské fronty přes Vladivostok a několik moří a Itálii domů do východních Čech za svou dívkou. Ani jak ho v březnový podvečer před prvním dnem Hitlerem oficiálně vyhlášené okupace Československa přepadly v sídle ostravské státní policie ozbrojené německé bojůvky a odvlekly ho možná prvním z pozdějších mnoha transportů do jednoho z koncentráků na území Říše, odkud se vrátil po šesti letech. A tehdy jsem ho jako malé dítě poprvé uviděla: zuboženou lidskou trosku, které teta, jeho žena, otvírala dveře našeho bytu. V dřívějších dobách vyprávění podobných příběhů, ukotvených v reálné historii rodu, ale také báček, pověr a pověstí, krátilo lidem dlouhé zimní večery, třeba při draní peří za světla petrolejek, a stalo se cenným materiálem pro pozdější sběratele folklorních „poudaček“ (to pokud zůstaneme v našem domácím světě). Ale už dávno před tím a hodně daleko od nás vznikala vyprávění tisíce a jedné noci krásné Šeherezády. A příběhy zachycené v Bibli nebo v posvátných knihách jiných náboženství. O pastevcích, kteří trávili noci u svých stád a pozorovali hvězdnou oblohu. A nejjasnějším hvězdám dávali jména a vymýšleli jim příběhy. Například o Spasiteli, který má přijít a jehož zrození ohlásí zářivá hvězda pohybující se po obloze. A když ji spatřili, vstali a vydali se k Betlému. Tyto poklady orální tradice otevřely jednu z cest k pozdějšímu zrodu „umělého“ vyprávění v psané podobě – povídky a románu. Ale byly zde ještě další zdroje pozdějších literárních textů, které rovněž neměly povahu naučné literatury, ale nevycházely jenom z vyprávění: říkadla, písně a tance, založené na melodii a rytmu, nápodobě přírodních cyklů i lidské práce, z nichž se zrodila poezie. A rituální obřady, které uctívaly božstva, vzývaly jejich moc a přinášely jim oběti: předchůdci dramatu. Je možné, že i tato cesta k pramenům má svůj potenciál, jak posílit přitažlivost „krásné“ literatury a její váhu ve formování zejména mladých lidí.

Než se staneme skutečnými čtenáři, působí na nás řada vnitřních i vnějších faktorů. Za rozhodující se považuje vliv rodinného prostředí, dále školy, knihoven či přátel. Jaké byly klíčové momenty ve Vašem životě, kdy jste se setkala s knihou, která Vás výrazně oslovila?

Jak jsem se stala čtenářkou? Myslím, že ještě dřív, než jsem se jí mohla stát, tedy v době, kdy jsem ještě neuměla číst, jsem si oblíbila nikoli literaturu, ale knihy. Maminka nebo tatínek mi z nich četli před usnutím a já si je pak ještě prohlížela, protože téměř vždy byly ilustrované. Litovala jsem vrabce, který letěl na sever, když všichni ostatní letěli na jih, a prožívala skutečné vnitřní drama

s holčičkou, která rozuměla řeči zvířat a ptáků a odmítala proto jíst jejich maso. Ale pak onemocněla a byla stále bledší a bledší a pan doktor řekl jí i rodičům, že musí jíst maso, aby zesílila, jinak že umře. A ona viděla, jak se rodiče trápí, a tak aspoň kousek každý den snědla. A skutečně se začala zotavovat, až se uzdravila a na obrázcích v knize jí hned zrudověly tvářičky. Jenže už nikdy neporozuměla žádnému ptáku ani zvířeti a já to oplakala. A společně s Karafiátovými Broučky jsem rozsvěcela lucerničky a ucpávala okna mechem, aby jim nebyla zima, až se vrátí za chladných nocí domů. Rodiče knížky ukládali do vysoké černé knihovny s prosklenými dveřmi a já se na ně chodila dívat. Líbily se mi jejich hřbety – byla to vesměs prvorepubliková vydání s krásnými vazbami. Když dveře nezamkli, mohla jsem si je otevřít a aspoň na ty ve spodní polici si sáhnout nebo k nim přičichnout. Byly to ty nejtlustší a nejtěžší, stálo tam třeba vyrovnaných sedm svazků a všechny měly krásnou vazbu z režného plátna a hřbety ze světle hnědé vonící kůže. Jak mi tatínek později vysvětlil, byl to Příruční slovník jazyka českého, společné dílo nejvýznamnějších českých lexikografů a bohemistů 20. století, připravované již od roku 1911 a vydávané mezi lety 1935 a 1957. Vycházelo v sešitech, které si zájemci mohli postupně kupovat a na konci každého dílu si je dát svázat. Tatínek patřil mezi subskribenty a ty nádherné vazby musely být nákladné, ale jemu za to jejich obsah stál.

Nenarodila jsem se do zámožné rodiny vzdělanců, oba moji rodiče již v dětství osiřeli a jejich další osudy závisely na větší či menší ochotě příbuzných jim dát možnost přežít. Byli zvyklí na to, že se musí o sebe postarat hlavně sami. A jejich starost kupodivu zahrnovala i úsilí o dosažení vyššího vzdělání. Byli do značné míry samouci a knihy se staly jejich hlavní oporou. Tato potřeba vzdělání vycházela jistě nejen z jejich povahy, ale také byla nesena dobovým étosem, masarykovským důrazem na vzdělání jako základ uvědomělého a hrdého češství. Kupovali knihy za pracně vydělané a našetřené peníze a zejména pro tatínka se staly životní vášní. Měl široký okruh zájmů – slovníky jak jazykové tak encyklopedické, odborné lékařské publikace, matematika, fyzika, přírodní vědy, ale i beletrie – česká i překladová. Maminku zajímalo náboženství, esoterismus, memoáry, historické pověsti, romány a povídky z českého venkova, ale pochopitelně také moderní vaření, zdravotní věda. Takže když jsem se naučila číst a dostatečně vyrostla, abych se podívala i do vyšších pater knihovny, měla jsem hodně široký výběr. Další knihy jsem pak dostávala jako dárky k svátku, narozeninám, Vánocům. Nemyslím, že nějaká jedna konkrétní kniha rozhodla o mém vztahu k četbě a literatuře. Naproti tomu je jisté, že četné překlady francouzské beletrie z naší domácí knihovny mě přivedly k zájmu o Francii, její kulturu a jazyk. To už jsem byla na jedenáctiletce, kde se však z cizích jazyků vyučovala kromě ruštiny pouze němčina. Začala jsem se učit sama ze staré učebnice, kterou jsem našla doma v knihovně, a začala uvažovat o možnosti studovat tento jazyk a literaturu jím psanou na nějaké vysoké škole. Svěřila jsem se s tím profesorovi češtiny a němčiny, vzácnému člověku, který bral svou učitelskou profesi jako poslání. Ten mi poskytl základní informace o pražské filozofické fakultě a poradil mi, abych si k francouzštině vzala ještě španělštinu, která má lepší perspektivu co do pozdějšího uplatnění. Podala jsem přihlášku, složila přijímací zkoušku, byla přijata. A začala tak nová etapa mého čtenářství: ze záliby se stala součástí přípravy na budoucí povolání.

Orientovat se dnes v současné knižní produkci znamená vypravit se víceméně na putování bludištěm. Vydávají se stále nové a nové tituly; zdá se, že je téměř „překnížkováno“ (např. v oblasti literatury pro děti a mládež se hovoří o roční produkci téměř 2 000 knih); pro mnohé čtenáře se kniha stává spotřebním zbožím, které po přečtení zahodí. Jaká je podle Vašeho názoru budoucnost knih? Ovlivnila koronavirová epidemie Váš vztah ke knihám a čtení? Používáte čtečku?

Jaká je budoucnost knih? Neodvážuji se udělat nějakou prognózu. Samozřejmě doufám, že přežijí. Ale v době, jakou nyní právě zažíváme, kdy se během jednoho roku změnila tak radikálně způsob života, o nichž jsme vůbec nepochybovali, že by mohly nebýt, je těžké být vizionářem. Nemyslím však, že by knihy byly vytlačeny elektronickými médii. Protože i ta jsou zranitelná a rozhodně se proměňují v čase nesrovnatelně rychleji než tradiční knihy. Na druhou stranu nemá smysl je odmítat. Jsou v mnoha ohledech pohotovější a dokonce, pokud jde o vztah k literatuře, mohou být jejími dobrými propagátory. Čtečku, na kterou se mně ptáte, nemám, v tom jsem asi přece jen poplatná své generaci (s čímž souvisí i prostý fakt, že se mi horší zrak a sledování elektronického textu je pro mne únavnější). Ale naopak třeba taková vymoženost jako je audiokniha, může být právě pro seniory nebo lidi se zrakovým hendikepem doslova spásou. Navíc naše audioknihy vynikají skvělou hereckou prací.

A zcela na závěr – k Vaší první otázce po smyslu literatury a významu četby. Je jasné, že máte na mysli tzv. krásnou či uměleckou literaturu. Podobně jako jiná umění člověka obohacuje. Rozvíjí ty stránky jeho osobnosti, které v běžné životní praxi mohou zůstat opomíjeny. Představivost, schopnost vyjít ze svého úzkého životního obzoru a nahlédnout do jiných světů. Nastoupit na oběžnou dráhu jiných „těles“, žasnout nad jejich jinakostí nebo právě naopak: zjišťovat, jak moc jsme si podobní. Sdílením osudů fiktivních postav se posiluje naše schopnost empatie vůči druhým lidem a tolerance. Literární dílo působí na naše emoce a smysly, ale zároveň nás nutí přemýšlet. Jeho účín je možná celistvější než u jiných uměleckých děl. Je třeba si uvědomit, že literatura pracuje s velmi specifickým materiálem. Je utvářena jazykem, který – ještě než se ho chopí umělec – je už nadán jistými významy. Používáme jej v běžné komunikaci i pro nejrůznější typy textů administrativních, odborných, návodných. Spisovatel musí tento obecně užívaný materiál zásadním způsobem proměnit. Zřetelnější to je jistě v poezii, kde je zdůrazněna spřízněnost s hudbou – rytmus, melodie, harmonie, tempo, souzvuk. Literární text má s hudbou společné i to, že se děje v čase, a tak ho také musíme přijímat: v časovém sledu, slovo za slovem jako tón za tónem. Naproti tomu třeba výtvarná díla vnímáme v jakémsi nárazu simultaneity. Aby spisovatel dosáhl slovy podobného účínu, musí provést celou řadu jazykových úkonů. My si je při četbě, pokud nejsme odborně připraveni, neuvědomujeme, ale to neznamená, že na nás nepůsobí. V každém případě rozvíjíme své analytické i syntetizační schopnosti a zároveň si osvojujeme jiné možnosti užití jazyka. Číst je radost. Nebo spíš: může být. Záleží na nás.

Paní docentko, dovoluji Vám na závěr poděkovat za rozhovor, za Vaše moudrá a upřímná slova a popřála Vám vše dobré, především pevné zdraví a spoustu životních sil. Děkuji Vám.

Helena Zbudilová